

Кожобекова Гүлбү
ОИӨК “Кыргызстан эл аралык университети”
Кожобекова Гүлбү
УНПК “Международный университет Кыргызстана”
Kojobekova Gulbu
ERPC “International University of Kyrgyzstan”

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ – КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНИН БАШТООЧУСУ

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК НАУКИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

KASYM TYNYSTANOV – IS A LEADER OF SCIENCE OF KYRGYZ LANGUAGE

Аннотациясы: Бул макалада Касым Тыныстановдун кыргыз тил илимине кошкон салымы, тагыраак айтканда кыргыз тилинин грамматикасын алгачкылардан болуп түзгөндүгү баяндалат, 1920-1930-жылдар аралыгындагы кыргыз тил илиминин калыптануу мезгили Касым Тыныстанов менен байланыштуу экендиги далилденген.

Негизги сөздөр: Адекваттуу чагылдыруу, окуулуктар, оппонент, кириллица, грамматика, доклад, орфография, терминология, эксперименталдык база, илимий кызматкер, анализ жана синтез, лексикон, лексикография, пунктуация.

Аннотация: В данной статье рассматривается вклад Касыма Тыныстанова в развитие кыргызской науки и как первого составителя кыргызской грамматики, а так же в 1920-1930 годы формирование кыргызского языка, непосредственно связано с именем кыргызского ученого К.Тыныстанова.

Ключевые слова: Адекватное отражение, учебники, оппонент, кириллица, грамматика, доклад, орфография, терминология, экспериментальная база, научный сотрудник, анализ и синтез, лексикон, лексикография, пунктуация.

Abstract: Kasyim Tynystanov's grate contributions to the Kyrgyz science as an author of grammar of Kyrgyz language was discussed in this article. It was improved that the formation of Kyrgyz language as a science between 1920-1930 years had connected directly with Kasyim Tynystanov's name.

Key words: Adequate coverage, tutorials, opponents, cyrillic, grammar, reports, spelling, terminology, experimental base, research worker, analysis and synthesis, the vocabulary lexicography, punctuation.

1920-жылдан баштап кыргыз тилинин, тагыраак айтканда, кыргыз алфавитин түзүү иши колго алына баштаган, 1925-жылы Пишпекте өткөн Илимий-педагогикалык I курултайдын чечимине ылайык тез арада элдин сабатсыздыгын жоюу үчүн алиппени түзүү зарылдыгы келип чыккан. Бул ишти аткаруу милдети К.Тыныстановго жүктөлгөн. Талапка ылайыктуу окуу куралын К.Тыныстанов өз убагында басмага даярдап бергенине карабастан, бул китеп бир топ кемчиликтер менен жарыкка чыгат. Касым мындай мүчүлүштүктөргө жол бербей, кайрадан ондолуп, түзөтүлүп чыгуу талабын койгон. Ошентип, 1927-жылы кайра-

дан ал алиппе “Окуу-жазуу бил” деген ат менен жарык көргөн.

Архив материалдарды карап көргөнүбүздө К.Тыныстанов 1921-1922-жылдары кыргыздын улуттук жазуусун түзгөндүгү айтылат. Ал алфавитти түзүүдө төмөнкүдөй принциптерге таянган: сөздү кагазда адекваттуу чагылдыруу, тыбышка тамганы бир маанилүү дал келтирүү, кабыл алынган алфавит системасынын минималдуулугу ж.б пайдаланылып, көптөгөн жылдар бою теориялык жана эксперименталдык жактан талдоого алынган.

Касым “Эне тилибиздин” экинчи китебин 1929-жылы 10-апрелде жазып бүткөн.

Бул экинчи китепте окумуштуу морфологияга кеңири токтолгон.

Касымдын кезектеги китеби - “Тил сабагы” деп аталат жана (АОГИЗ, Фрунзе-Ташкент, 1932, 65-б). Автор бул китебин тилдин маңызын, окууну жана жазууну гана үйрөтүү эмес, балдардын тилинин тез жана туура өсүшүнө кол кабыш кылуу үчүн жарыкка чыгарган. Окумуштуунун ар бир жазган эмгектеринин жарык көрүү тагдыры оор болгон. Анткени К.Тыныстановдун ошол мезгилдеги илимий оппоненттери анын ийгиликтерине бут тосушуп, сынга алып турушкан. Мындай басмырлоолорго К.Тыныстанов эч качан сынбастан, бир топ китептерди жарыкка чыгарууга жетишкен. Алсак, кыргыз тилинин грамматикасы боюнча анын “Кыргыз тилинин морфологиясы” (Фрунзе: Кыргызмамбас, 1934-ж. -89 б.; жана Кыргыз тилинин синтаксиси (Фр.: Кыргызмамбас, 1936-ж. 138 б.) жарык көргөн.

Табигаттан таланттуу жаралган К.Тыныстанов кыргыз речин кагаз бетине адекваттуу түшүрүү проблемасы менен кенже курстардын студенти мезгилинде эле талыкпай иштеп, улуттук намысты жогору тутуп, казак окутуучуларынын өздөрүнүн алфавитин кыргыз элине сунуштоо аракеттерин четке кагып, өзүнүн алфавитинин алгачкы вариантын түзүп келиши анын амбициясынын жогорулугу гана эмес, анын интеллектуалдык табиятынын дагы бийиктигин далилдейт. Себеби, ал өзүнө койгон проблеманын оорчулугун иш жүзүндө бат эле түшүнө билген.

Касым Тыныстанов кыргыз тилинин келечектеги грамматикасын түзүү жана лексикадагы ар кандай сөздөрдү кагаз бетине түшүрүү үчүн, сөздө угулган тыбыштарды кагазга адекваттуу чагылдыра турган тамгалардын тобун (алфавитти) түзүү керектигин, ал тамгалар сөздөгү тыбышты кагазга бир маанилүү чагылдыруусу зарыл экендигин терең түшүнүп, андай конструкцияны түзүүгө керектүү принциптерди бир нече жылдардын аралыгында толук жана так иштеп чыккан.

К.Тыныстанов грамматиканы түзүү ишин бир, эки муундуу уңгудан баштап, сөз мүчөлөрүнүн (суффикс) уңгуга улаштыруу жолу менен сөз курулушунун ички касиеттерин анализдеп: үндөштүк, сыйлыгышуу,

үндүүлөрдүн ээрчишкени, үнсүздөрдүн алга карай жана тетири багытта ээрчишкени, үнсүздөрдүн алмашканы, сөз мүчөлөрүнүн түрлөрү, ал мүчөлөрдүн жазылышы ж.б. закондорду аныктап, курулуп жаткан сөздөрдүн жазылыш эрежелерин берет.

Андан башка фонетика жана сүйлөм жөнүндөгү жөнөкөй түшүнүктөрдөн баштап, тийиштуу көлөмдө эне тилдеги тийиштүү эрежелерин берген. Окуу китебинде тамгадан кийинки сөздүн элементи катары муун түшүнүгүн берип, анын тогуз түрүн мисалга келтирип, алардын жардамы менен кыргыз тилинин лексикалык запасын түзүү методун (к., т. 4.3) иштеп чыгып, жүз миңдей сөздөрдүн запасын (лексиконун) түзгөн.

К.Тыныстанов кыргыз тил илими тууралуу айтылган ойлору анын “олуялыгынан” эмес, анын түзгөн алфавит ситемасында колдонулуп калган принциптердин рационалдуулугун жана илимий тактыгын далилдеп, айтылгандардын негизинде К.Тыныстанов түзгөн грамматика илиминин туура фундаментке негизделип, кыргыз адабий тилинин өсүүсүнүн туура прогрессивдүү багытка багыттагандыгында эле. Улуу окумуштуу жер-жерлерде өткөн ар бир курултайларда өзүнүн докладдарын жасоо менен, оппоненттеринин каршы туруусуна майтарылбай, өзүнүн максаттарына жеткен. Тагыраак айтканда, ал ошол күнгө чейин башка түрк элдеринен, өзгөчө Кыргызстанга кошуна болгон өзүбек жана казак тилдериндеги орфографиялар менен өзү он беш жылча түзүп келген орфографиясын салыштырып, алар: фонетикалык (тарыхый), морфологиялык жана алардын айкалыштары фонетикалык-морфологиялык жана морфологиялык-фонетикалык болгон төрт принциптерге таянып келгендигин айткан.

1924-жылдарда грамматикалык маселелерин изилдөө үстүндө алектенип келген К.Тыныстанов анын түшүнүктөрүн атоо же кыргыз грамматикасынын термин-системасын түзүү менен дагы аракеттенген. Али жарала элек кыргыз грамматикасынын теориясын негиздей баштаганда эле ал өтө оор проблемаларга, кыргыз речинин кагазда чагылдыруу мыйзам ченемдүүлүгүн изилдеп, грамматиканын теориясы колдонулган алфавит рационалдуу са-

патта болгон учурда тилдин термин системасы менен орфографиясын бирдикте пайдалануу зарыл экендигин так жана туура түшүнөт. Грамматиканын фонетика, сөз курулушу бөлүмдөрү ж.б. тартып синтаксисине чейин чогуу бир дың болуп жаткан система экенин баамдайт. Грамматика боюнча изилдөөгө анын өмүрүнүн канча мезгили кеткени так белгисиз. Бир учурда К.Тыныстанов анализ жана синтез методдорун пайдаланып грамматиканын жөнөкөй бөлүмдөрүнөн татаал бөлүмдөрүнө чейин жарата баштаган. Болжол менен алганда ал чон ишти 1922-жылдан баштаган деген ойлор жаралат.

Архивдик материалдар дагы К.Тыныстановдун грамматикалык изилдөө иштери айтылган мезгилде жүргүзүлгөнүн далилдейт. Ал эми 1927-жылдан бери жыл сайын уюштурулуп, иштеп келген лингвистикалык экспедициялар ал изилдеген грамматиканын эксперименталдык базасын түзгөнү байкалат. Анын жыйырманчы жылдын башынан бери кыргыз грамматикасынын ар бир бөлүмдөрүнө тиешелүү маселелерди камтып, алдын-ала багытталганын К.Тыныстанов жетектеген ИКнын иш пландарынан, анын методикалык кол жазмаларынан түзгөн инструкцияларынан жана өзүнүн илимий иш пландарынан байкалат.

К.Тыныстанов 1931-жылы КТИИ институтуна илимий кызматкер болуп, андан бир нече ай өткөндө Тил, адабият жана искусство бөлүмүнүн башкаруу ишин колго алган. 1932-жылдын мартынан тил секторун башкарат.

К.Тыныстанов пландалган илим-изилдөө иштерин, штаттан сырткары илимий кызматкер катары 1927-жылы жаздан АБнын кайрадан ачылышы менен, андан кийин ИИИнин штаттан сырткары кызматкер катары анын пландуу иштерин аткарып келген. Ал жүз минге жакын, келечекте байый турган лексикалык запасты түзгөн.

Ал оор жумуштун үстүндө иштөөнү өзүнүн алгачкы алфавитин түзгөн мезгилден баштап, 1934-жылы майда өткөн орфография боюнча жыйынга чейин аяктаган шекилдүү. Өзгөчө белгилөөчү нерсе, К.Тыныстанов 1921-жылы өзү колдоно баштаган алгачкы алфавиттен тартып, латин графикасында сүрөттөлүшүндө ар бир тамганын айтылышы менен анын ты-

быштарынын угулуштарын өз ара дал келтирип түзгөн. Ал “Касым алфавитинин” курамын бир нече жолу тактап, анын санын 31ге жеткирип токтотот. Ошол эле мезгилде алгачкы агартуучулар параллель түзүп келген термин-элементтерди жана өзү жеке түзгөн кыргыз грамматикасынын мыйзам ченемдүүлүктөрүн анализ жана синтез методдору менен бирдикте бир система катары карайт.

К.Тыныстанов төмөнкүдөй принциптерди: кыргыз адабий тилинин лексикону сырттан келген терминдердин жана ошол тилдин өзүнүн корунун эсебинен байый берерин, төтөн жазуусу - сызуусу пайда болгон элде андай тилдин байышы жазгы жаандан кийинки козу карындардай жайнаарын, демек, андай өсүш терминдерди синирип жаткан ал тилдин негизги мыйзамына баш ийдирүү зарылдыгын жана алар тилдин фонетикасына таасир эткендиктен келечекте тилдин адабиятына жана орфографиясына келтирбес үчүн кыргыз жазуусунун жаны эле өсүп келе атышынан пайдаланып, ал тилдин жазмасына жана орфографиясына тийиштүү оңдоолорду кийирүү керектигин айткан. Ал кыргыз алфавитине өзүнчө тамгаларды ө,ү жана и лерди (квачини пайдаланбай колдонуп) жана терминдерди адекваттуу жазууга керек болгон жаңы төрт тамгаларды: х, h, f, v ларды кийирип, өзүнүн алфавитин 31 тамгага чейин арттырууну сунуштаган.

Кыргызстандын түштүк тарабында отурукташкан кыргыздар падышалык мезгилде эле өзбектер менен аралаш жашашып, кыргыз тилине мүнөздүү болгон сингармонизмди жогото башташкан. Ал тажрыйбага таянып, К.Тыныстанов кыргыз адабий тилине интернационалдык терминдердин кире башташы менен тилдин андай мыйзамдуулугу тез эле өчө башташын белгилеген.

К.Тыныстанов кыргыздын алгачкы агартуучуларынын алдыккы катарында башталгыч мектептердин улам жогорулап ачылып келаткан класстары үчүн хрестоматияларын жана чондор үчүн алиппесин, 1927-жылдардан тартып кыргыз тилинин грамматикасы боюнча улам жогорулаган тартипте кийинки класстар үчүн окуу куралдарын түзүп, аларды негизинен 1936-жылга чейин жарыкка чыгарып үлгүргөнү белгилүү. Грамматика боюнча изилдөөлөрүн-

дө анын терминология иштеринде жаралган Т-Эни түзүү боюнча ойлоп тапкан ыкмасын айтуу өзгөчө сөзгө татыктуу. Ал эми анын 1927-жылы жарык көргөн “Биздин тил” аттуу окуу куралы Ташкенттен басылып, алгачкы араб алфавитинен реформаланып алынган алфавитте жарык көргөн. Ошол эле китеп 1928-жылы азыноолак редакцияланып, латын графикасына негизделген Касым алфавитинде “Эне тилибиз” аталышы менен Фрунзеде Кыргызмамбас тарабынан басылып чыккан. Ал китепти автор өзү “Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп”, -деп кыска жана так мүнөздөгөн. Аты аталган китептерде кыргыздын жаңы алфавиттерин пайдаланып, грамматиканын: сүйлөм, сөз жана сөз мүчөлөрүн жазуунун кыскача эрежелери жана грамматиканын элементтери кыскача берилген башталгыч класстардын алгачкы окуулуктары эле.

Кыргыз элинин чыгаан коомдук ишмери, филолог, окумуштуу К.Тыныстановдун өмүр-чыгармачылыгын, иштеп чыккан окуу китептерин изилдөөгө алып, эл арасына кеңири жайылтууга бир топ окумуштуулар аракет жасашкан. Негизинен, К.Тыныстановдун кыргыз тил илиминдеги ачылыштары архивдик баалуулук катары КР улуттук кол жазмалар фондунда сакталып турат.

Жыйынтыктап айтканда, К.Тыныстанов өткөн кылымдын 20-жылдарында негизделген кыргыз тили илиминин баштоочусу катары тарыхта калышы зарыл. Термин жасоо, лексикография, тилди деңгээлдер боюнча изилдөө, графика, орфография, орфоэпия, пунктуация, котормонун теориясы жана практикасы, адабий редактирлөө сыяктуу илимий тармактардын кыргыз тил илиминде да түптөлүп калышына негиз салган.

Адабияттар:

1. Сымбат Максүтова “Кыргыз илиминдеги жылдыз”
2. Т.К. Акматов “К.Тыныстанов - хх кылымдын улуу инсаны”. Бишкек-2002
3. Кошуева М. “Касым Тыныстанов - кыргыз тил илиминин негиз салуучусу”. Ош-2006
4. ”Болпонова А.Б. “К.Тыныстанов - учёный и государственный деятель Кыргызстана“. Бишкек-2003
5. К.Тыныстанов. Лингвистика (кыргызча сөздүк). КР УИАнын кол жазмалар фонду. №159. (5151) инв. 1-китеп.-115 бет
6. Касым ырларынын жыйнагы КР УИАнын кол жазмалар фонду. №86-А(5133) инв.-106 бет
7. Жаныбеков Ч. Касым Тыныстанов уулу- маданий курулуш жолбашчысы. Б.:”Бийиктик”, 2006-332 б.

